

*MAKKAI László*¹:

A lelkeszi munkavégzés határárdései – Kiselőadás

Abstract. Boundary Issues of Pastoral Work – Workshop

In this work, I discuss the boundary issues of pastoral work. I am convinced that the competence of priests/pastors is limited to a certain level. We must be able to recognize our limits and at the same time experience the process of development.

There are two sides of the personal well-being of pastors. One is the existence of ideal pastoral accompaniment competencies, which means meeting the criteria of a mature professional personality. Another point is to see through the illusion of perfection to form a realistic image of what a “good enough” pastor can be like. The way to do this is if the studies, practical experiences, and experiences that enrich the personality grow into the pastor’s work, constantly keeping in mind that by accepting the help and guidance of others, if necessary, he is able to turn his own shortcomings and weaknesses into resources.

Keywords: vocation, spirituality, crisis, identity, suitability

¹ Doktorandusz, BBTE Ökumené Doktori Iskola, görög katolikus lelkész, Miskolc; e-mail: makkailaszlo73@gmail.com.

Bevezetés

A keresztény/keresztyén ember, de még inkább a pap/lelkész feladata Krisztus követése. Krisztus-szerűen élni nem más, mint egy életprogramot megvalósítani, melynek titka Isten akaratának keresése és örömhírének továbbadása. Krisztus követése, az örömhír átadása nem volt könnyű feladat a kereszténység történetében, hiszen a szentek is komoly kríziseket éltek meg hitük gyakorlása közben. A papi/lelkési hivatás mellett a döntést meghozni nem egyszerű kérdés. Az életünk tele van vívódással, hogy döntéseink mellett ki tudjunk tartani, de ugyanakkor még lelkiismeretes, hivatásában gazdagon élő egyházi ember is legyen az, aki az „eke szarvára tette a kezét”.² Persze az életben nem csupán komoly döntések születnek. A mindennapi konkrét helyzetekre, személyekre, feladatokra vonatkozó döntésink is vannak. Ezek a döntések is arra köteleznek bennünket, hogy bennük és általuk is Isten akaratát keressük, felismerjük és kövessük. Szentmártoni Mihály szerint három ilyen támpont van, amibe belekapaszkodhatunk: „A tízparancsolat, az Evangéliumok és az egyház hagyománya. A tízparancsolatból tudjuk, hogy mit szabad és mit nem. Az Evangéliumokból kiolvasható a krisztuskövetés, az egyház tanítása pedig mindezt aprólékosan alkalmazza a mindennapi életre.”³

A pszichológia ma is keresi a választ arra, hogy a „papi hivatás” honnan jön, hogyan érkezik meg, és ez milyen lélektani folyamatokat indít el a hivatást befogadó személyben. Éppen ezért kell az alapoktól vizsgálni ezt a kérdést, vagyis a Biblián keresztül egészen a mai tudomány határáig, hogy megnyugtató és egzakt válaszokat kapjunk.

A papi hivatás lényegéről Bibliai alapok kontextusában

Az ószövetség ismer hivatalosan beiktatott funkcionáriusokat, akiknek Isten megbízásából Izrael népe között különleges szolgálatot kell betölteniük. Ebben az összefüggésben különösen a királyság és a papság jelentős. Feladataik különfélék, részben azonban fedik egymást.

² Vö. Lk. 9,57–62.

³ SZENTMÁRTONI M. (1984): *A lelkiélet lélektanához*. Eisenstadt. 10.

A király a nép pásztoraként tevékenykedik (2Sám 5, 2), foganatosítja Isten jogát (Zsolt 45, 7, sk. 101), védi különösen a szegények jogait (Zsolt 72, lsk. 4.12) képviseli a népet Isten előtt (1 Kir 8,30–54), képviseli Istent a néppel szemben (2Sám 14,17.20) és Isten nevében megáldja a népet (2Sám 6,18; 1Kir 8,55).

A papok feladata az áldozat bemutatása (Lev 1–7), a nép megáldása Isten nevében (Szám 6,22–27), a szolgálat ellátása a szentélyben (Lev 24,3–9) – de a tisztasági törvények végrehajtása is (Lev 13 sk.) –, a nép oktatása a Tórára (Lev 10,11), fontos jogi esetekben pedig a döntés (MTörv 17, 8–11). A papság a Lévi törzséhez tartozó Áron fiainak (Kiv 28 sk.) van fenntartva. A főpap szentelésének liturgiáját a Lev 8 vázolja, amelyben Istentől rendeltnek tekintik a rítust.⁴

Az újszövetségben Jézus nem volt sem király, sem pap. Családja nem tartozott Lévi törzséhez. Profétának azonban nevezhették. Isten hívására egész életét annak az üzenetnek a szolgálatába állította, amelyet hirdetni kellett. A Zsidókhoz írt levél „főpaprak” nevezi – nem kultikus tevékenység révén főpap, nem bikák és bakok, véres és ételáldozat, égő és engesztelő áldozat által, hanem saját egzisztenciájának felajánlása, életének teljes odaadása által, nem állandóan megismétlődő áldozat, hanem életének egyszer s mindenkorra bemutatott áldozat által.

Részletesen az Apostolok cselekedetei és a pasztorális levelek beszélnek a kézfeltétel által átadott hatalom jelentőségéről. Az Apostolok cselekedetei 6. fejezetének 6. verse írja le, hogy kiválasztottak hét személyt, imádkoztak felettük, és rájuk tették kezüket. Barnabás és Saul missziós útjuk előtt böjttel és imádsággal, valamint kézfeltétel után útnak indultak (ApCsel 14,23). Pál és Barnabás útjuk során minden közösség élére véneket rendeltek kézfeltétel által (ApCsel 14,23). A kézfeltétel nem csupán gesztus vagy szimbóluma valaminek, hanem a lélekadás megvalósító jele. Ahogy a 2Tim 1,6-ban olvassuk: „Isten kegyelemadása, amely benned van kézföltételem által.”

A Firenzei Zsinat dekrétuma (1439) a papszentelési formáját, *sacramentjét*, annak kontextusában határozza meg, hogy a papszentelésben a pap hatalmat kap az áldozat bemutatásához. Ennek egyik szimbóluma a kehely és a paténa átadása a szentelés aktusában, így a pap már az egyház nevében és felhatalmazásával cselekszik.⁵

⁴ NOCKE, Franz-Josef (1997): *A dogmatika kézikönyve IV.: Szentségtan*. Budapest, Vigilia Kiadó. 364–365.

⁵ I. m. 370.

A trentói zsinat (1545–1563) egyenesen kiközösítéssel fenyegeti azokat, akik nem fogadják el, hogy a papszentelés valódi, és tulajdonképpen értelemben Krisztustól, az Úrtól rendelt szentség.

A II. vatikáni zsinat szerint a pap elsődleges feladata abban áll, hogy mindenkinek hirdesse Isten örömhírét, tökéletességét; a pap szolgáló hivatalát az Eucharisztia ünneplésében találja.⁶

A *keresztény papságot* kétoldalú pecsétnek tekinthetjük. A „fej” „ontológiai” oldala a Krisztussal való bensőséges sajátos együttlét, a hozzá való teljes hasonulás. Az „írás” oldalán a küldetés áll, amely funkcionális jellegű, népét szolgálni („aki előljáró, legyen szolgál!” – Lk. 22,26–27): egyházában Krisztus áldozatában részesedni, az embereknek Isten kinyilatkoztatott szeretetét tanítani, és mindenkit az Isten felé vezetni.⁷

A két oldal elválaszthatatlan egységet alkot. Ennek egyik kifejezését Jn20 fejezetében találom meg. „Békesség nektek! Amint engem küldött az Atya, úgy küldelek én is titeket. Amikor ezt mondta, rájuk lehelt, és így szólt: Vegyétek a Szentlelket! Akiknek megbocsátjátok bűneiket, bocsánatot nyernek; akiknek pedig megtartjátok, azok bűnei megmaradnak.”

De minden helyzetben – szerintünk mind teológiaiilag, mind lélektanilag – lényegesebb a személyes kapcsolat Krisztussal, mert – amint Szentmártoni Mihály írja egyik tanulmányában:⁸ „nem valamiért lesz valaki pap, hanem Valakiért”. Ez a személyes kapcsolat Istentől ered: ő hív, miként Jézus hívta tanítványait, hogy vele legyenek, majd küldte őket az apostoli munkára. A hívás jelenlétét megerősíti az Egyház, amikor – a Lélek erejéből – egy küldetésében megerősödött lelke születik újjá.

A *Pastores dabo vobis*⁹ apostoli buzdítás szerint a papi lelkeség jellemzője, hogy „Krisztus nevében és személyében cselekedjék”. Ezért „a kötelék, mely a papot Krisztushoz fűzi, megalapozza és igényli azt a másik köteléket, mely az úgynevezett »szándékában« rejlik; tudniillik, az akaratban, hogy a szolgálat tetteivel tudatosan azt akarja tenni, amit az Egyház akar. Ez az új kötelék pedig természete szerint a lehető legnagyobb tágasságra tör, áthatolva a gondolkodást, az érzületet és az életet, azokat az erkölcsi és lelki »készségeket«,

⁶ I. m. 374.

⁷ BENKŐ A. (2007): A papi lelkeség pszichológiai alapjai, In: *Hittudományi Folyóirat*. 41. 1–2. 1–12.

⁸ SZENTMÁRTONI M. (2004): *Családtagok vallási igényeinek lélektana*. A Teológiai Napok keretében elhangzott előadás. Máriapócs [kézirat].

⁹ II. János Pál Pápa, *Pastores dabo vobis* kezdetű apostoli buzdítása a papképzésről. Budapest, Szent István Társulat. <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=83#J0> (letöltés dátuma: 2009.01.15.).

melyek el nem választhatók a pap pásztori tevékenységétől.” A lényeges – pszichológiai, azaz emberileg is megtapasztalható szinten –, hogy senki sem saját személyének nagyságára, saját „dicsőségére” lesz pap, hanem Krisztus népéért! Másrészt gondolatvilágunkat, erkölcsi életünket, viselkedésünket ez a „szándék”, motiváció járja át!

A fenti dokumentum a 43. pontjában megemlíti azokat a készségeket, amelyek kifejezetten is függenek az ember szándékától is: ezeket minden egyes személynek ki kell alakítania felkészülése során, és ápolnia kell egész papi életén keresztül. Innen érthető, hogy a papnevelés dimenzióiról tárgyaló dokumentum első helyen a *humán nevelést* említi mint a *papnevelés alapját*.

A Nevelési Kongregáció 2005-ben kiadott *Instrukciója* megismétli, hogy a *humán dimenzió* nemcsak az első helyen áll, hanem alapja a többinek! Ehhez kapcsolódik a *lelki, az értelmi és a pásztorális dimenzió*. A négynek lényeges viszonyulásban kell állni egymással, hogy a humán dimenzió a papnevelés tekintetében megvalósuljon.¹⁰ Az *Instrukció* megismétli az általánosan elfogadott tanítást: *Gratia supponit naturam* – a kegyelem feltételezi a természetet, erre épít.¹¹

Az önazonosság elérésének folyamatát vizsgálva – Erikson alapján – hangsúlyos, hogy ez a folyamat nem zárul le végérvényesen a kamaszkor végével, jöllehet ekkorra egy határozott egyéniség alakul ki azokban, akik sikeresen oldották meg ennek a kornak a feladatát. Az ember egysége egy dinamikus egység: állandó fejlődésnek és kisebb-nagyobb változásoknak van kitéve, mivel egész élete egy terv, hivatás megvalósítása, amit tudatos és szabad tevékenységével kell elérnie. Ilyen értelemben az önazonosság elmélyítése életfeladat, mivel az élet során a környezetünkben felmerülő és életvitelünkre vonatkozó kihívások újból és újból szembesítenek a kérdéssel: ki vagyok én, és miként akarom leélni életemet.¹²

Ne felejtjük, hogy már a keresztény, főleg pedig a papi önazonosság elsősorban kegyelemből adott válasz Isten ajándékára, hívó szavára, jöllehet magán viseli egész személyiségünk fejlődésének jegyeit is. A keresztény teológia ugyanis elutasítja azt a

¹⁰ Instruction de la Congrégation pour l'Éducation catholique sur les critères de discernement vocationnel au sujet des personnes présentant de tendances homosexuelles en vue de l'admission au séminaire et aux Ordres sacrés. Rome. Le 4. novembre 2005. Nr. 3.

¹¹ BENKŐ (2007), 1–12.

¹² BENKŐ A. (1998): A személyiség vallási és erkölcsi fejlődése, In: Horváth-Szabó Katalin (szerk.): *Lélekvirág*. Piliscsaba, PPKE. 11–74.

felfogást, hogy az ember saját erejéből végérvényes önazonosságot kényszeríthet ki magának. „Hangsúlyozza az *önazonosság* és az ajándékba kapott megváltás összefüggését: nem az ember, hanem Isten teszi lehetővé az igazi, eszkatológikus önazonosságot, amennyiben részt vesz az emberi történelemben és ennek kibékítő központját alkotja.” Azaz teljes önazonosságunkat csak a Megváltó kegyelmének erejéből a halállal nyerjük el. Lényünk középpontja az Isten, akit itt csak homályosan látunk, s így létünk teljességét is. Azt is tapasztaljuk, hogy az emberi végesség és bűnre hajló természet következményeként gyermekkori fejlődésünk szakaszai még viszonylag ideális családi körülmények között sem zárulnak tökéletesen: kielégületlen szükségletek, sérülések maradnak bennünk. Ezek mint egyéni „karakterisztikumok”, személyiségvonások jelentkeznek felnőtt életünkben. Aszketikus és lelki önnevelésünk tárgyát képezik, ugyanakkor bizonyos határokat is alkotnak krisztuskövetésünk számára.¹³

A papi lelkeség kialakulása is egy folyamat. Nem két lelkeség alakul ki a teológiát végzett papok/lelkészek életében, hanem egy mélyebb Krisztusi élet. Nüsszai Szent Gergely a lényegét így fejezte ki: a keresztényeket Krisztus nevére „krisztusiaknak” hívják, ezért életüknek tanúskodnia kell nevük igaza mellett: lelkük, szavuk és életmódjuk ugyanazokat az értékeket hordozza, amelyeket Krisztus neve jelent nekik: *egész életükkel sugározzák Krisztust!* Mindez vonatkozik a papokra és szerzetesekre is.¹⁴

A papi lelkeség sajátosságai

A papi lelkeséget nem az különbözteti meg a világiak lelkeségétől, hogy jobb, több nála, hanem abból következik, hogy a pap hogyan tudja jobban ellátni papi szolgálatát, és hogyan közelítheti meg jobban a krisztusi eszményt. A papi szolgálat, a hivatal nem „funkcionáriusi” feladat, hiszen – Drewermann kritikájától eltérően¹⁵ – a papok nem

¹³ BENKŐ (2007), 1–12.

¹⁴ SZABÓ Ferenc (2009): A papság válsága az egyház válsága? In: *Távlatok*. 85. 4–8.

¹⁵ Drewermann szerint a szerzetespapok és a nővérek nem lelki mesterek, nem vezetők, hanem határozott kritériumok szerint az intézménynek megfelelő funkcionáriusoknak nevezi őket. Az intézmény garantálja a biztos és tiszteletet követő egzisztenciát, de neveletésük szorongást okoz és gátolja a személyes kibontakozást, végső soron az igazi emberi létezés feláldozását követeli. Vö. DREWERMANN, Eugen (1992, 1994): *Klerikusok I–II*. Ré Kiadó. 472–475.

„Isten funkcionáriusai”. Persze a pap, ha már nem lelkesíti Krisztus szeretete és az emberek szolgálatának vágya, ha megfogyatkozott hite, elapadt imaélete, és már csak a „megszokás” vezérli csupán, végül nem lesz más, mint funkcionárius.¹⁶

Összefoglalva *hat fő szerep* mentén lehet jellemezni a papi/lelkési hivatást, melyeket sokszor párhuzamosan kell működtetni, viszont nagyon gyakran ezek okozzák a konfliktushelyzeteket.¹⁷

- *Szertartásvezető* – különböző események irányítása, kísérése (esküvő, keresztelő);
- *Lelkipásztor* – hívekkel való közvetlen kapcsolattartás, tanácsadás, betegek és rászorulóknak látogatása (a munkával töltött idő 1/5 része);
- *Igehirdető* – a közösség vezetése és inspirálása (a munkaidő közel 1/3 részében);
- *Tanár* – formális és informális jellegű oktatás, tényanyagok átadása;
- *Szervező* – közösségi tevékenységek és szolgálat megszervezése, irányítása;
- *Adminisztrátor* – a különféle költségek, ellátások és támogatások rendezése.

A felsorolásban próbáltam kumulálni azokat a főbb szempontokat, melyek a hivatás elmélyüléséhez és a példásabb papi/lelkési élethez szükségesek. Azonban nem szabad a *kritikai megjegyzéseket* sem mellőzni, hiszen a papság feladata – mely a felsorolásból kimaradt – a lelkigondozás, mely egyre szükségesebb és nélkülözhetetlen a gyülekezeti/ parókiális közösség tekintetében. Gyökössy Endre lelkigondozói hitvallását felhasználva azt mondhatjuk: a lelkigondozás az a segítő foglalkozás, amely az ember „egész-ségét” szolgálja. Erről az egészségről, pedig akkor beszélhetünk, ha „háromdimenziós” kapcsolati rendszerben szemléljük a lelkigondozottat, aki kapcsolatban van az Istennel („felfelé”), önmagával („befelé”), illetve embertársaival és a természettel („kifelé”). Egyik irányba sincs olyan sérülés, amely előbb-utóbb ne vonná maga után a másik két kapcsolati szál problémáját is.¹⁸ H. C. Piper „párbeszédnek” nevezi e kapcsolatrendszert. A lelkigondozás célja, hogy az önmagammal, Istennel, felebaráttal és a természettel folytatott dialógusomat megbékéltetés jellemezze.¹⁹ Összeségében a lelkigondozás nélkül elképzelhetetlen a hiteles papi/lelkési élet, és meglátásom szerint ez fordítva is igaz.

¹⁶ SZABÓ (2009), 4–8.

¹⁷ MILSTEIN, G. – KENNEDY, G. J. – BRUCE, M. L. – FLANNELLY, K. – CHELCHOWSKI, N. – BONE, L. (2005): The Clergy's Role in Reducing Stigma: Elder Patient's Views, In: *World Psychiatry*. 4. 1. 26–32.

¹⁸ GYÖKÖSSY Endre (1996): *Magunkról magunknak*. Budapest, Szent Gellért Kiadó és Nyomda. 243.

¹⁹ PIPER, H. C. (2003): *Megbívás beszélgetésre. Témák a lelkigondozás területéről*. Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem. 19.

A másik szembetűnő kritikai elem a felsorolással kapcsolatban, hogy a pap egyben Liturgikus²⁰ is. Ez a terminológia a görögkatolikus és ortodox kontextusban igen sajátos. A felsorolás említi a „szertartásvezető” kifejezést, de nem az eredeti értelemben, amit mi a liturgia vagy liturgikus alatt értünk. A liturgikus teológia a teológiának az az ága, amely a kinyilatkoztatás fényében az Egyháznak, mint Krisztus Titokzatos Testének azt a legsajátosabb életét vizsgálja, amelyből ennek illetve benne a híveknek az Istennel való kultikus, liturgikus találkozásai fakadnak.²¹

A papi önazonosság fejlődésének kockázatai, kritikus területei

Érdeemes nagyobb figyelmet szentelni Hart²² (2003) tanulmányának, hiszen értékes összefoglalása azoknak a krízist kiváltó jellemzőknek, amelyek az egyházakon belül meghatározzák a lelkeszek életét. A tanulmányban négy nagyobb protestáns felekezet házas lelkeszeivel (presbiteriánusok, metodisták, Isten Egyháza Gyülekezet és episzkopaliánusok) folytatott beszélgetéseket Kalifornia egyik legismertebb teológiai intézetében. Az interjúk során kitértek általánosabb témákra (például stressz a hivatásban), illetve személyes jellegű kérdések terén is megnyíltak az alanyok (például szexuális élet). A résztvevők száma pontosan nem volt megjelölve a tanulmányban, ám úgy tűnik számomra, hogy 100-200 fős minta lehetett. A továbbiakban Hart munkáját foglalom össze a dolgozat releváns kontextusában.

A következő területek jelentettek a legnagyobb kockázatot a lelkeszek számára:

1. A lelkipásztor nincs megfelelően felkészítve szolgálatára.

71%-uk úgy érzi, hogy a szeminárium túl akadémikus volt, és nem készítette fel őket eléggé lelkeszi munkájuk praktikus oldalaira: az adminisztrációs munkákra, saját személyes fejlődésükre és a helyes emberi kapcsolatteremtésre. Főként hiányolták (41%) a felkészítést

²⁰ A liturgiában különbséget kell tenni a Szent Liturgia és a liturgia között. Az első, nagybetűvel írva, az eucharisztikus áldozatot jelenti, míg a második szó mindenféle liturgikus cselekményt magában foglal. Az eredeti görög szó jelentése *leitōn ergon* 'közös munka', 'közösén végzett tevékenység'. Vö. IVANCSÓ István (1995): *Görög katolikus liturgia*. Főiskolai jegyzet. Nyíregyháza. 3–7.

²¹ I. m. 4.

²² HART, A. D. (2003): *The Emotional Hazards of the Ministry*, In: Roelofsma, P. H. M (szerk.): *One Hundred Years of Psychology and Religion*. Amsterdam, VU University Press. 169–186.

a lelkipásztori tanácsadásra, amit pedig 99%-uk igen fontosnak tart. Míg a hagyományos szemináriumi tantárgyakkal (bibliaismeret, hermeneutika, teológia, ill. lelkiségi képzés) bőven eleget foglalkoznak, keveset tesznek a személyes és érzelmi fejlődés érdekében. Hiányzik továbbá a személyes kapcsolatokhoz szükséges pszichológiai alapismeretek oktatása.

2. Nem foglalkoztak a lelkipásztorok szexuális fejlődésével.

A felmérés során a szexualitásról kapta a megrázóbb válaszokat. A válaszolókat biztosította, hogy adataikat „abszolút bizalmasan” kezeli, ennek ellenére sokan mégsem mertek egészen őszintén felelni. Tehát a tényleges helyzet feltehetően még rosszabb Hart szerint. A lelkészek 37%-a válaszolt úgy, hogy a „lelkész nem megfelelő szexuális magatartást tanúsított”, és 13%-a mondta azt, hogy volt teljes szexuális kapcsolata valakivel hívei közül, aki nem a házastársa. Ez az arány magasabb, mint ami előfordul pszichoterapeutáknál vagy orvosoknál klienseikkel kapcsolatban. Szerinte ezeknek a helytelen szexuális magatartásoknak egyik oka az, hogy a lelkészek nem képesek helyesen kezelni azokat az érzelmi átviteleket, amelyek a közvetlenebb személyes kapcsolat folytán felléphetnek két személy között.

Ugyanis azoknak a lelkészeknek a 70%-a nem keveredett helytelen szexuális kapcsolatba, akik részt vettek az érzelmi átvitelre vonatkozó tréningen. Hart megjegyzi, hogy a *cybersex* (azaz interneten és hasonló utakon keresztül elérhető pornográfia) megjelenése mindenütt drámaian megnövelte a pornográfia rossz hatását, de a lelkészeknél még nem tudta ezt vizsgálni. Hart kutatásában a következőt állapította meg: a lelkészek 12%-a nézett felnőtt filmeket, illetve szexualitással kapcsolatos nyomtatott kiadványokat is rendszeresen vásároltak.²³

3. A lelkipásztori szolgálati szerep konfliktusai

Az emberekkel való foglalkozás fáradtságán túl a túlzott igények, a szerepből adódó és hívekkel való konfliktusok és a kézzelfogható sikerek hiánya mind-mind erős stresszhelyzetet teremthetnek. A legtöbb lelkipásztor nem képes megtanulni, miként bánjon a stresszel és a konfliktusokkal, és a felekezeti vezetők sem támogatják őket abban, hogy e téren segítséget kérjenek, és ettől sokan szenvednek. Elterjedt, de téves hiedelem, hogy a munka „lelki” természete miatt csupán lelki (spirituális) eszközök segíthetnek a velejáró stresszel való szembenézésben. Gyakran lépnek fel szerepkonfliktusok a

²³ Uo.

lelkipásztoroknál: nehézséget tapasztalnak a prédikáció, hitoktatás, irodai munka, lelki tanácsadás és esetleges egyéb munkák összehangolásában. Nem találják meg, hogy mire is kell helyezni a hangsúlyt, és nem találnak elég örömet az elvégzett munka után.

4. Nem tanították meg, hogy miként kell megérteni az alapvető érzelmi folyamatokat, valamint, hogy nekünk, keresztényeknek hogyan kell ezekkel foglalkozni.

Széles körű tudatlanság övezi ezeket az érzéseket, például a depressziót, a szorongást (pánikbetegség és kényszerképzetek) haragot és a büntudatot. A megkérdezetteknek nagyjából fele néha, 12%-a pedig gyakran érzi magát deprimáltnak, depressziósnak, bár lehet, hogy egyesek nem is tudják, hogy szenvednek ettől – esetleg még leplezett formában vagy kisebb fokon. 73%-uk jelezte, hogy néha dühösnek érzi magát. A belső (nem annyira a másokkal és a munkakörrel való) konfliktusok könnyebben idéznek elő szorongást, depresszív magatartást, és ezzel párhuzamosan a lelki életre is negatívan hat.

5. Az egyház nem vezeti el híveit és lelkipásztorait önmaguk tiszteletéhez.

Megvizsgálta, hogy a papok mennyire gondozzák magukat. 70%-uk elmondta, hogy 7 óránál kevesebbet alszik naponta, amiből kikövetkeztette, hogy 50-60 órát dolgoznak hetente. Legtöbbjük nem végez rendszeres testgyakorlatot: 67%-uk még hetente egyszer sem, 25%-uk pedig ritkábban, mint havonta. Ugyanakkor 40%-uk megemlíti, hogy havonta legalább egyszer konfliktusba kerül valamelyik hívőjével. Sok lelkipásztor elhanyagolta önmagát, mivel nem értette, miként törődhet önmagával, és ezt csak tovább táplálta a gnoszticizmusnak egy elterjedt, modern formája, amely létünket mereven szétválasztja lelki és nem lelki összetevőkre. Keresztény gondolkodásunkat (ez) a dualizmus uralja, és hitelt ad annak a vélekedésnek számos – elsősorban konzervatív – felekezetben, hogy „nem keresztény” dolog testünkről és szellemünkről gondoskodni.

6. A lelkipásztorok nincsenek felkészítve a „triangulációkra”, vagyis a közösségben jelentkező „nehéz esetek”, mint pl. szabotázs, egyesek marginalizálása a közösségben és egyéb pszichopatologikus esetek kezelésére.

Hart²⁴ zárszóként hozzáfűzi, hogy nem áll szándékában, hogy az egyházvezetést kritizálja a megjegyzésekkel. A szemináriumi képzés így is épp elég hosszú és fáradságos, és a hagyományos teológiai tárgyakon kívül csak minimális képzést nyújthat. A felekezeti

²⁴ Uo.

vezetőknek (ezért) fejleszteni és támogatni kell a „folyamatos képzést” és minden olyan lehetőséget, amely a lelkipásztorok érzelmi ellenállását növelheti. Számos boldog, megelégedett és kiteljesedett hirdetője van az Evangéliumnak, de legtöbbjük keményen megküzdött ezért. Minden egyes lelkipásztor küszködik szolgálatának egyedülálló természetével, ill. egy világosan azonosítható fejlődési folyamaton megy át, amely az érett szolgálatra vezet.

Hart kutatása lényeges kérdéseket vizsgál, és alapjaiban hordozza a megoldás lehetőségét is. Ugyanakkor elengedhetetlen egy hasonló kutatás Európában és Magyarországon is. Egyrészt a hosszú szemináriumi képzés ma is probléma a hazai papnevelés tekintetében. A Szentszék bevezette az úgynevezett propedeutikus évet. Az *Optatam Totius* kezdetű zsinati dekrétum megjelenése után, mely felveti az előkészítő év lehetőségét, Magyarországon 1994 és 2010 között Veszprémben, majd Vácott megnyitotta kapuját a propedeutikus év. A Vatikáni dokumentum nem határozza meg, hogy az előkészítő évet az egyházmegyék milyen struktúra szerint hozzák létre. Meghagyja annak a szabadságát, hogy a kulturális sajátosságok a lelkiség szempontjából egyedivé váljanak.²⁵ Az első előkészítő intézményeket Európán kívül alapították az egyházmegyék. A legelső intézményt Mexikóban hozták létre a II. Vatikáni Zsinat után. Tapasztalatokat találunk több dél-amerikai országból: Kolumbia, Venezuela, Guatemala, Buenos Aires, Argentína, Brazília, Bolívia, Chile, Costa Rica, Ecuador, Paraguay, Peru. Legtöbb esetben ezek az intézmények egyházmegyei vagy egyházmegyei szinten működtek. A 80-as évek végén a legtöbb országban egységesítették a képzéseket, és országos intézményeket hoztak létre. Ezeknek az alapelveit a helyi *Ratio Nationalis*okban fektették le. Mi is a propedeutikus év? Egy híd a civil élet és a szeminárium között, ahogyan a chilei *Ratio Nationalis* fogalmaz.²⁶ Hasonló strukturált intézményi rendszert találunk Ausztriában, Olaszországban, Csehországban, Luxemburgban, Spanyolországban, Svájcban, Németországban és Lengyelországban.

²⁵ II. vatikáni zsinat. Vö. OT, n. 14. „Az egyházi tanulmányokat tehát egy elegendő időt igénybe vevő bevezető kurzussal kell kezdeni, hogy a növendékeket már az oktatás kezdetén rávezethessék erre a szemléletre. A tanulmányoknak ebben a bevezetésében úgy kell előadni az üdvösség misztériumát, hogy a növendékek az egyházi tanulmányok értelmét, rendjét és lelkipásztori célját felfogják. A kurzus segítse őket, hogy egész életüket a hitre tudják építeni és a hit szellemével eltölteni, és erősítse meg a növendékeket abban, hogy hivatásukat személyes önatadással és örvendező lélekkel vállalják.”

²⁶ TÖRŐ A. (2020): *A papnevelés és a papnevelő intézetek új dimenziója a propedeutikum*. Doktori értekezés. Vö. Conferenza Episcopale Cilena, Lettera alla Congregazione per l'Educazione Cattolica circa l'Informe de la Conferencia Episcopal de Chile acerca de El Curso Propedeutico en los seminarios de Chile, Santiago de Chile 1992, p. 2.

A hittudományi főiskolák/egyetemek képzési rendszere megváltozott. Egyrészt a bolognai rendszer miatt (2005-ben vezették be Magyarországon), másrészt pedig a folyamatosan változó igények miatt. Hart tanulmánya is arra utal, hogy a képzés hosszúsága (7–9 év) a mai fiatalokat elbizonytalanítja. Saját kutatási területem a hivatásszemélyiségek krízisei. A megkérdezett lelkészek arról számoltak be, hogy a képzés túl akadémikus volt, valamint kevés gyakorlati tudást szereztek. Kevés óraszám áll rendelkezésre a lelkigondozói gyakorlat elsajátítására, és több szemináriumban, így Magyarországon sincs pasztorálpszichológia tantárgy a növendékeknek. Ugyanakkor a szemináriumokban nagyobb hangsúlyt fektetnek a sportolásra mint lehetőségre, valamint a nős papságra készülők több időt kaphatnak társuk megismerésére.

A lelkeszi hivatásra való alkalmasság a hivatástudat tükrében

A lelkeszi életben bekövetkező krízishelyzetek előzményeit több, a személyiséget ötvöző tényezőkben találhatjuk meg. Ennek értelmében az egyik irány a pályára lépő egyén *személyiségjellemzőiben* ragadható meg. A mai Magyarországon a papnevelő intézetek feltételi eljárása nem egységes. Inkább eltérő mintákat találunk arra vonatkozóan, hogy hogyan válnak „alkalmassá” a jelöltek arra, hogy teológiai tanulmányokat folytassanak és szemináriumba járjanak. Az egységet abban lehet megtapasztalni, hogy a felvételi eljárás többnapos lelkigyakorlattal kezdődik. A felvételi eljárásnak van írásbeli és szóbeli része is, valamint pszichológiai szűrést is bevezettek az utóbbi 10-15 évben. A katolikus teológiákon a felvételi bizottság véleményezi a jelölteket, de a Megyéspüspök hozza meg a végső döntést. Nincs könnyű dolguk a felvételizők alkalmasságát illetően, hiszen ahogy Kamarás István fogalmaz: „Sem a szociológusok, de még a pszichológusok sem alkalmasak arra, hogy a hivatás meglétét és megjelenésének időpontját biztonsággal megállapítsák. Mindösszesen azt regisztrálhatják, amit erről hallanak.”

A modern életforma egyre több pszichikai megterhelést jelent a lelkipásztorok számára is, mivel a megszokott társadalmi keretek egyre inkább felbomlanak, csökken a komolyan elkötelezett keresztények és ezzel párhuzamosan a hivatások száma. A lelkipásztoroknak egyre több közösséget kell ellátni, ami fokozza a pszichés megterhelést és az interperszonális helyzetekből adódó konfliktust. Ezért több országban – köztük Magyarországon – már külön is megvizsgálják a jelentkezők pszichikai egyensúlyát és érettségét. Ennél a vizsgálatnál leginkább az MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory) tesztet használják, kiegészítve személyes interjúval és esetleg más pszichológiai alkalmasságot vizsgáló tesztekkel.

Az MMPI-t általános hálónak tekinthetjük, azaz nem sajátosan a seminaristák vizsgálatára készült, hanem általában segít felderíteni a komolyabban pszichikailag sérült vagy súlyosabb pszichikai problémákkal küzdő embereket. Mint minden pszichológiai teszt, statisztikai eljárásokkal próbálja megállapítani és ilyen úton kiszűrni a szélsőséges viselkedési formákat. Ezért nem csalhatatlan, de igen hasznos lehet már a szemináriumba való felvétel előtt – sőt utána is – a személyiség fejlődésének segítésére.

Erre azért is van szükség, mert az utóbbi évtizedekben földrengésszerűen rázták meg a katolikus egyházat hazai és nemzetközi tekintetben egyaránt azok a kialakult válságos helyzetek, melyeket lelkészek sorai okoztak nem megfelelő magatartást tanúsítva híveikkel szemben. Nem szabad figyelmen kívül hagyni ennek a jelenségnek az abszolút pozitív oldalát, mely arra hívja fel a figyelmet, hogy minden problémát mélyebben kell kezelni, és a megfelelő diagnózis után lehet csak hatékony megoldásokat találni. A probléma igazi diagnózis nélkül csak tüneti kezelést eredményezhet. A krízisek mélyebb megismerését csak egy átfogó kutatás garantálhatja. Legyen az lelkészeket érintő problémás helyzetek összessége vagy akár holisztikus értelemben az Egyházat ért krízisek átfogóbb vizsgálata.

Sajnos Magyarországon nem készült egy olyan átfogó tanulmány, ami a katolikus egyház kríziseit kutatta volna.²⁷ Az elmúlt évtizedben néhány publikált írás jelent meg a hazai kutatók tollából. Ezek közül szeretném megemlíteni Dr. Siba Balázs munkáját,²⁸ aki a református lelkészekkel készített interjúkat. Ezekben az interjúkban elsősorban a hivatást vizsgálta a már aktív lelkészek életében. A *Thanatológiai Szemlében* jelent meg Henczi Eszter munkája,²⁹ aki a pszichológusok és lelkészek halálképét vizsgálta. A *Szociológiai Szemlében* jelent meg Török Emőke és Bíró Emese kutatása³⁰ – a szerzők a Református lelkésznők helyzetét vizsgálták. Továbbá Johann Gyula evangélikus lelkész a lelkészek kiégésével foglalkozik záródolgozatában, melynek címe: *Az egyház helyzete és mentálhigiénés lehetőségek a lelkészek közötti mentális zavarok szintjén.*³¹

²⁷ KÖVÁRI M. (2018): Hogy a só ízét ne veszítse, In: *Embertárs.* 2. 101.

²⁸ SIBA B. (2016): A teológiai évek – felkészülés a lelkési szolgálatra. Budapest, Collegium Doctorum. Magyar Református Teológia. 127–152.

²⁹ HENCZI E. (2011): Pszichológusok és lelkészek halálképének vizsgálata, In: *Thanatológiai Szemle.* XV. 2–3.

³⁰ TÖRÖK E. – BÍRÓ E. (2020): Azonos elhívás, eltérő esélyek. A lelkésznők helyzetének szakirodalmi áttekintése, In: *Szociológiai Szemle.* 31. 63–88.

³¹ JOHANN Gy. (2010): *Az egyház helyzete és mentálhigiénés lehetőségek a lelkészek közötti mentális zavarok szintjén. A közösségépítő lelkész.* Budapest, Luther Kiadó. 60–74.

A katolikus klerikusok vizsgálatának „legfrissebb” forrásanyagát az Egyesült Államokban találjuk, ahol 2003–2004-ben, valamint 2008–2009-ben végeztek felméréseket, leginkább egyházmegyes papok körében.³² A vizsgálatok leginkább arról szóltak, hogy miként vannak jelen a papok életében a makroszociális problémák, milyen tényezők járulnak hozzá ezen nehézségek kialakulásához, milyen fajta megelőzés lenne hatékony, és hogyan lehet orvosolni ezeket a problémákat. Az első felmérésben 1242 pap és szerzetes vett részt, a második körben pedig 2482 egyházmegyes pap, és szintén szerzetesek körében készült a kutatás. A kutatás érdekessége, hogy standardizált pszichológiai tesztek alkalmaztak, és az így nyert adatokat az átlagpopulációval hasonlították össze. Az eredmény összességében pozitív, hiszen a mutatók jobbak voltak, mint a kontrolcsoport eredményei. Ezért is lett a tanulmánykötet címe: *Miért boldogok a papok?* A két felmérés lehetővé tette, hogy statisztikai adatokat is figyelembe véve megállapíthassuk, milyen tényezők határozzák meg a boldogságot és a megelégedettséget a papok körében. Ezek között első helyen van a belső béke megtalálása, annak tudatában, hogy az ember élete a helyén van, ami egyenlő a biztos hivatástudattal. A másik legfontosabb tényező az élő Istennel való kapcsolat és az ehhez hozzátartozó vallásgyakorlat. Kiemelt helyett kapott az egyéni ima. Akiknek az imaéletük rendben volt, ott a kiegész veszélye alacsonyabb szintet mutatott a kutatás alapján. A boldogságot és a megelégedettséget befolyásoló tényezők között szerepelt a jól működő kapcsolati rendszer, elsősorban a kollégákkal, de többen megjelölték, hogy a püspökkel is megfelelő a kapcsolat. Ugyanakkor a tanulmány megállapítja, hogy egyre több jelentkező érkezik egyszülős vagy csonka családból, de gyerekkorban elszenvedett traumák terhével is érkeznek a szemináriumokba. A hazai felmérések is hasonló jelenségekről számolnak be. A hátrányos szociális háttérből, sérült családból érkezők aránya egyre magasabb a teológiára jelentkezők körében.³³

Ennek megfelelően a szorongásos és depressziós megbetegedések aránya is sokkal magasabb a fiatalabb generáció körében.³⁴ Ebből következik, hogy egyre komolyabb figyelmet kell szentelni a szemináriumokba és szerzetes közösségekbe jelentkezők szűrésére és a fiatal generáció személyre szabott kísérésére. Isten mindig az adott emberi és egyházi környezet összefüggéseiből hívja meg szolgáit, és oda is küldi őket vissza az evangélium hirdetésére.³⁵

³² ROSSETTI, S. J. (2011): *Why Priests Are Happy: A Study of the Psychological and Spiritual Health of Priests*. Notre Dame (Indiana), Ave Maria Press.

³³ JOHANN (2010), 70.

³⁴ ROSSETTI (2011).

³⁵ II. János Pál Pápa *Pastores dabo vobis* kezdetű szinódus utáni apostoli buzdítása a papképzésről, korunk körülményei között. Róma – Vatikán, 1992. 15.

További pszichodiagnosztikai eszközökkel kapcsolatos tapasztalatokat mutat be Baumgartner³⁶ a *lelkigondozók személyiség szerkezetének* vizsgálata kapcsán. Összesen 216 főt mért fel, akik között eltérő arányban voltak papok, seminaristák, civil teológiai hallgatók, illetve lelkipásztori asszisztensek. Az egyik mérőeszköz a különböző társas félelmek mérésére szolgált, míg a másik 12 különböző kétpólusú személyiségjellemzőt vizsgált meg. Harmadik mérőeszközként egy konfliktushelyzeteket bemutató projektív személyiségtesztet alkalmazott, melynek elméleti alapját a frusztráció-agresszió hipotézis adja. Az eredmények azt jelzik, hogy a lelkigondozók a kontrollcsoporthoz képest szignifikáns eltéréseket mutatnak minden téren, melyeket érdemes szem előtt tartani, amennyiben a lelkeszi krízisek hátterét szeretnénk feltárni.

A bizonytalansági kérdőív alapján, amely a társas félelmekről és a félelenségről ad képet, a következő kapott eredményeket értékelte ki *Baumgartner*:

Félelem és neurózis

- Magas szintű *félelem* jellemző a lelkigondozók és a teológiai hallgatók körében egyaránt. Ennek egy szélsőséges esete lehet a *félelem–neurózis* kialakulása. Több mindentől is arra lehet következtetni, hogy a teológiára jelentkezők összekeverik az egészséges Isten-félelmet és a mindenáron való megfelelés kényszerét, mely szorongáshoz, neurózishoz vezethet. Ez egyrészt a kudarcokhoz köthető – például a hibázás, a sikertelenség okozhat problémát. Másrészt különböző visszajelzésekkel kapcsolatos – például a nyilvános méltatás vagy a kritika jelent reális félelmet. Vagyis fontos elem önmaguk megítélésében, hogy mennyire teljesítenek jól, és mindegyre hogyan reagálnak önmaguk és a társas környezet. Emiatt kialakulhat egy erős önkritikára való hajlam, kényszeresség, vagy a maximalizmus, amelyek mind a „tökéletesség” eszméjét támogatják.

A határok meghúzásának képessége

- Kifejletlen a *nemet mondás* és a *határok meghúzásának* képessége. Ez az állapot, inkább egy deprimált állapotra utal. De a másoktól való függés eredményezheti a tartós hangulati zavarokat is. Mindez az alapján mutatható ki a kérdőív szerint,

³⁶ BAUMGARTNER, Isidor (2003): *Pasztorálpszichológia* (Interdiszciplináris szakkönyvtár 4). Semmelweis Egyetem TF. 280–305.

hogy túlzottan hajlanak a mások által felállított követelmények, elvárások teljesítésére. Ennek kontextusában elnyomják indulataikat, nem keverednek vitába, vagyis erősen alkalmazkodnak, miközben kerülnek a valódi megnyilatkozást. Ezek a tendenciák arra utalnak, hogy a lelkipásztorok tartanak a kötődés kialakulásától, illetve a szabad érzelmek kifejezés esetleges negatív következményeitől (pl. kapcsolatok megszakadása, konfliktusok kialakulása). Mivel nem képesek saját érdekeiket képviselni, könnyen túlterhelhető és kihasználhatóvá válnak, amellyel gyakran visszaél a környezet.

A szociális izoláció előzménye

- Hajlamosak a *bűntudatra* és a depresszióra is! Amikor nem teljesítik mások igényeit teljes mértékben, akkor úgy érzik, hogy „nem tettek meg eleget másokért”, pedig a hivatásuk központi eleme a szolgálat. A bűntudat mellett komoly szorongás és depresszióra való hajlam is megjelenhet, ami a szociális izolációt alapozhatja meg. Ezt támasztja alá, hogy a vizsgálatban a magas szintet mutató személyek hajlanak a szemkontaktus kerülésére, mivel a másikkal való személyes kapcsolatfelvétel frusztráló. Hétköznapi szóhasználatban is azt mondjuk erre, hogy „nem bír a másik szemébe nézni”; ilyenkor vélt vagy valós hazugságot, csalást vagy lappangó agressziót fedezhetünk fel a háttérben.

Normakövetés és perfekcionizmus

- *A tiszteletadás és normakövetés* magas szintje jellemző. Ennek mutatója az, hogy minden helyzetben nagyon udvarias, előzékeny módon viszonyulnak másokhoz, ezzel megelőzve, hogy hibázzanak. Ugyanígy benne van, hogy amikor azt észlelik, hogy mégis vétettek az illemszabályok ellen, akkor túlzott figyelemmel kísérik a helyzetet, szinte „befeszülnek” tőle. Ilyen helyzetben gyakori, hogy a túlzott igyekezetben még több „hibát” vétenek, ami könnyen tetten érhető, például a hang elakadásában, gyors szemmozgásban, elszólásokban, akár merev vagy éppen koordinálatlan mozgásban. Ezzel tudattalanul is felhívják magukra a figyelmet, ezáltal megerősíti magukban, hogy tényleg szabályszegő magatartást tanúsítottak.

Összefoglalás

A *lelkészek személyes alkalmasságának* két oldala van. Az egyik az ideális pasztorális kíséresi kompetenciák megléte, amely az érett hivatásszemélyiség kritériumainak való megfelelést jelenti. A másik pedig, hogy a tökéletesség illúzióján átlátva egy életszerű képet alakítson ki arról önmagában, hogy milyen lehet egy „elég jó” lelkész. Ennek útja az, ha a tanulmányok, a gyakorlati tapasztalatok és a személyiséget gazdagító élmények belenőnek a lelkészi életpálya működésébe. Folyamatosan szem előtt kell tartani, hogy szükség esetén mások segítségének, iránymutatásának elfogadásával képes legyen saját hiányosságait és gyengeségeit erőforrássá alakítani.

Mindezzel együtt álljon itt egy idevágó idézet, ami a „sebzett gyógyító” működésmódjáról szól:

„Csak akkor »tudok másnak segíteni mélységük elfogadásában, ha van bátorságom, hogy önmagamba is a mélybe szálljak«. A lelkigondozónak is végig kell mennie az »emmauszi úton«, melynek során »árnyait«, »keresztülhúzott életterveit«, sérüléseit és »vadállatait« feldolgozza, és alárendeli Isten üdvösségígéretének.”³⁷

Felhasznált irodalom:

- II. János Pál Pápa *Pastores dabo vobis* kezdetű apostoli buzdítása a papképzésről. Budapest, Szent István Társulat. Róma – Vatikán, 1992. <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=83#J0> (letöltés dátuma: 2009.01.15.).
- BAUMGARTNER, Isidor (2003): *Pasztorálpszichológia* (Interdiszciplináris szakkönyvtár 4). Semmelweis Egyetem TF.
- BENKŐ A. (2007): A papi lelkiség pszichológiai alapjai, In: *Hittudományi Folyóirat*. 41. 1–2. 1–12. (1998): A személyiség vallási és erkölcsi fejlődése, In: Horváth-Szabó Katalin (szerk.): *Lélekvirág*. Piliscsaba, PPKÉ. 11–74.
- DREWERMANN, Eugen (1992, 1994): *Klerikusok I–II*. Ré Kiadó.
- GYÖKÖSSY Endre (¹⁰1996): *Magunkról magunknak*. Budapest, Szent Gellért Kiadó és Nyomda.

³⁷ BAUMGARTNER (2003), 280–305.

- HART, A. D. (2003): The Emotional Hazards of the Ministry, In: Roelofsma, P. H. M (szerk.): *One Hundred Years of Psychology and Religion*. Amsterdam, VU University Press. 169–186.
- HENCZI E. (2011): Pszichológusok és lelkészek halálképének vizsgálata, In: *Thanatológiai Szemle*. XV. 2–3.
- Instruction de la Congrégation pour l'Éducation catholique sur les critères de discernement vocationnel au sujet des personnes présentant de tendances homosexuelles en vue de l'admission au séminaire et aux Ordres sacrés. Rome. Le 4. novembre 2005. Nr. 3.
- IVANCSÓ István (1995): *Görög katolikus liturgia*. Főiskolai jegyzet. Nyíregyháza.
- JOHANN Gy. (2010): *Az egyház helyzete és mentálhigiénés lehetőségek a lelkészek közötti mentális zavarok szintjén. A közösségépítő lelkész*. Budapest, Luther Kiadó.
- KÖVÁRI M. (2018): Hogy a só ízét ne veszítse, In: *Embertárs*. 2.
- MILSTEIN, G. – KENNEDY, G. J. – BRUCE, M. L. – FLANNELLY, K. – CHELCHOWSKI, N. – BONE, L. (2005): The Clergy's Role in Reducing Stigma: Elder Patient's Views, In: *World Psychiatry*. 4. 1. 26–32.
- NOCKE, Franz-Josef (1997): *A dogmatika kézikönyve IV.: Szentségtan*. Budapest, Vigilia Kiadó.
- PIPER, H. C. (2003): *Meghívás beszélgetésre. Témák a lelkigondozás területéről*. Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem.
- ROSSETTI, S. J. (2011): *Why Priests Are Happy: A Study of the Psychological and Spiritual Health of Priests*. Notre Dame (Indiana), Ave Maria Press.
- SIBA B. (2016): A teológiai évek – felkészülés a lelkészi szolgálatra. Budapest, Collegium Doctorum. Magyar Református Teológia.
- SZABÓ Ferenc (2009): A papság válsága az egyház válsága? In: *Távlatok*. 85.
- SZENTMÁRTONI M. (2004): *Családtagok vallási igényeinek lélektana*. A Teológiai Napok keretében elhangzott előadás. Máriapócs [kézirat].
- SZENTMÁRTONI M. (1984): *A lelkiélet lélektanához*. Eisenstadt.
- TÖRŐ A. (2020): *A papnevelés és a papnevelő intézetek új dimenziója a propedeutikum*. Doktori értekezés.
- TÖRÖK E. – BÍRÓ E. (2020): Azonos elhívás, eltérő esélyek. A lelkésznek helyzetének szakirodalmi áttekintése, In: *Szociológiai Szemle*. 31. 63–88.